

VÝZNAM STUDIA STARÝCH A MRTVÝCH JAZYKŮ PRO STUDIUM A POCHOPENÍ FUNGOVÁNÍ SOUČASNÝCH JAZYKŮ UKÁZÁNO NA PŘÍKLADU STAROSLOVĚNŠTINY

*The Significance of the Study of Old and Dead Languages for the Study
and Understanding of the Functioning of Contemporary Languages Shown
on the Example of Old Church Slavonic*

Keywords: *Old Church Slavonic, Czech, Russian, Ukrainian, old and dead languages, language study*

Contact: *Masarykova univerzita; bojanovska@mail.muni.cz*

V současné době je věnována velká pozornost studiu cizích jazyků vlivem neustálého rozvoje aktivní mezinárodní komunikace v podstatě ve všech sférách života člověka. Již od útlého věku se v českých školách začínáme učit alespoň jeden cizí jazyk a již v průběhu studia na prvním stupni základní školy přidáváme studium druhého cizího jazyka. Nově se rozvíjí trend doplňkové výuky a doučování cizích jazyků ve volném čase studentů. Z praxe vidíme podporu a často i nátlak rodičů, aby se jejich děti učily co nejvíce cizích jazyků v kombinaci s dalšími obory pro získání lepší budoucnosti. Často je důraz kladen pouze na současnou formu studovaného cizího jazyka a komunikaci. Na hlubší zkoumání gramatické stavby daného jazyka, historický vývoj slovní zásoby či objasnění přejatých slov – z jakých jazyků byla přejata, v jakém časovém období a proč – nezbyvá v rámci vyučovacích hodin příliš času, mnohdy žádný. V předkládané kapitole se věnuji otázce, proč by tyto informace měly být nedílnou součástí studia současných cizích jazyků a jaká výhoda ze znalosti kulturně-historických fakt pro studenta plyne. V této práci se věnuji významu studia staroslověnštiny pro pochopení fungování současné češtiny, ruštiny a ukrajinštiny.

Staroslověnština představuje nejstarší slovanský spisovný jazyk. Stala se jedním ze základních kamenů slovanské kultury. První slovanská abeceda, písemnictví, první slovanské překlady křesťanských bohoslužebných textů a počátky slovanských literárně-jazykových tradic, počátek slovanského mezinárodního dialogu, základy vzdě-

lání – všechny tyto duchovní cennosti by byly nemyslitelné bez staroslověnštiny (Бедей 2015: 7). Tento jazyk i literatura jím psaná byly vytvořeny pro potřeby křesťanského náboženství a přímo se ve svých počátcích formovaly jako jazyk a písemnictví církevní (Večerka 2006: 87). Vzápětí ale staroslověnština sloužila i k světským účelům.

Zaměříme-li se na kulturně-historický kontext počátků staroslověnského písemnictví, zjistíme, že jsou těsně spjaty s teritoriem Velké Moravy a přijetím křesťanství. Tehdy byla již Velká Morava křesťanskou zemí, ale nacházela se pod vlivem římské církve, a ta dovolovala bohoslužbu jen v oficiálních jazycích církve, tedy latinsky, řecky a hebrejsky. V západní Evropě byla nejrozšířenějším jazykem církve latina, proto měla dominantní postavení i na Moravě. Na rozdíl od římskokatolické církve, církev byzantská dovolovala písemnictví a bohoslužby i v jiných jazycích. Byzantský císař Michail III. tedy vyhověl prosbě knížete Rastislava (též Rostislav), jenž r. 862 císaře požádal o vyslání vzdělanců, kteří by přeložili Písmo a bohoslužbu vedli v jazyce srozumitelném tamnímu lidu (Горшков 2002: 14). Bratři Konstantin a Metoděj na příkaz Michaila III. r. 863 přišli na Velkou Moravu šířit křesťanství (Svozil 2013: 17), ale byli také pověřeni sestavit církevně-právní příručky (Vašica 2014: 19). Ačkoliv tedy hlavním úkolem staroslověnštiny bylo stát se jazykem církve, později sloužila i světským účelům a zápisu světsky laděných textů. Oblasti, ve kterých byla staroslověnština používána ovlivnily i její lexikum. Bylo nutné používat nejen církevní terminologii, ale i např. terminologii právní a pojmenování každodenních reálií.

V prvních etapách svého užívání na teritoriu Velké Moravy, tj. v druhé polovině 9. století a později na území přemyslovských Čech v 10. a 11. století vykonávala staroslověnština funkci kulturní vrstvy domácího jazyka, pro svou dobrou místní srozumitelnost suplovala spisovnou češtinu. 234 let fungování staroslověnštiny (836–1097) jako náboženského a církevního, písemného a svým způsobem i spisovného útvaru nad ústní češtinou, mluvenou řečí, otevíralo na Moravě a v Čechách dveře „cizímu“ vlivu především na úseku slovní zásoby a frazeologie (Večerka 2017).

Takto dlouhé a silné působení staroslověnštiny na našem území zanechalo hluboké stopy, které se navzdory silnému vlivu dalších jazyků – latiny díky katolické církvi, němčiny díky historicko-politickým faktorům, v moderní historii také ruštiny a dnes zejména angličtiny jako jazyka mezinárodní komunikace – stále odráží v jednotlivých vrstvách struktury současné češtiny, a to jak v lexiku, tak i gramatice a syntaxi.

Čeština patří do skupiny západoslovanských jazyků, konkrétně do jejich československé (čeština, slovenština) podskupiny (Genzor 2015: 130). Společnou podskupinu tyto jazyky tvoří díky své blízké příbuznosti (slovenština je nejbližším příbuzným jazykem češtiny) (Lamprecht et al. 1986: 25). Západoslovanské jazyky, stejně tak i češ-

tinu, charakterizují společné hláskové změny, z nichž nejpodstatnější je stálý přízvuk, skupiny **tert*, **telt* se změnilly v *tret*, *tlet* (např. ve slovech břeh, mléko); zachovaly se skupiny **kv*, **gv* na začátku slova před starým *ě* (*jat*) – např. pol. kwiat, gwizda, čes. květ, hvězda; zachovaly se skupiny **dl*, **tl* (čes. mýdlo, pletl) (Genzor 2015: 130).

První písemné doklady o existenci češtiny pocházejí z 10. století, kdy se vyděluje z původního společného prajazyka Slovanů – praslovanštiny. Čeština jakožto kmenové nářečí existovala pravděpodobně již v dřívějších fázích. Podle historických údajů přišli naši slovanští předkové na naše území už v 5.–6. století. Ale až od 12. století však lze češtinu považovat za jazyk historicky doložený (Marešová 2008: 7). Jak již bylo uvedeno, na území Velké Moravy jako spisovný jazyk Slovanů sloužila staroslověnština. Situace v Čechách byla odlišná, ale i navzdory tomu existenci církevněslovanského písemnictví v Čechách 10. a 11. století dnes považujeme za prokázanou. Zachoval se totiž poměrně početný soubor církevněslovanských literárních památek českého původu. Jejich vznik se datuje právě do tohoto období, i když se většinou zachovaly opisy jiných redakcí (Vepřek 2006: 8). Jsou to právě písemné záznamy ze starších vývojových období, které představují základní pramen ke studiu vývoje jazyka (Lamprecht et al. 1986: 21).

Rychlý rozkvět české literatury a spisovného jazyka koncem 13. století a počátkem 14. století není dobře vysvětlitelný bez kulturních podnětů, kterých se Čechům dostalo v staroslověnském období. Není pochyb, že staroslověnské písemnictví v Čechách zapustilo hlubší kořeny než u např. Slovinců. Nejen ve velkomoravském období, ale také v období přemyslovském vznikaly pozoruhodné staroslověnské překladové i původní skladby, které nesou stopy českého prostředí, např. první slovanská legenda o sv. Václavu zachovaná v církevněslovanských ruských a charvátských spisech (Horálek 1962: 321).

Je důležité zdůraznit, že čeština k záznamu písma používala a používá druhé nejrozšířenější písmo u Slovanů – latinku. Nejstarším slovanským textem psaným latinou jsou tzv. Frizinské památky z konce 10. či počátku 11. století. Vyjádření zvláštních slovanských hlásek je zde ještě nedokonalé, neuznává se tu ještě spřežek ani diakritických znamének (Horálek 1962: 370).

Pro ucelenou představu o vývoji a fungování češtiny je nezbytné věnovat pozornost kulturně-historickému kontextu, na základě, kterého jsme schopni se dobře orientovat v tom, jaké vlivy působily na vývoj češtiny jako takové. Nalézáme odpovědi na mnohé otázky typu – proč v češtině dodnes nalezneme vysoký počet shodných nebo podobných lexikálních jednotek jako v jiných slovanských jazycích, proč se v češtině dodnes aktivně užívají latinismy, proč dodnes používáme vysoký počet slov pocházejících

	<i>Diamant</i> – diamant – střlat. <i>Diamas</i> , gen. <i>Diamantis</i> , něm. prostřednictvím
Školská terminologie	<i>Akademia</i> – vzdělávací zařízení – lat. <i>academia</i> , ř. <i>Ἀκαδημία</i> – háj poblíž Athén, v němž Platón přednášel svým žákům <i>Autor</i> – tvůrce – lat. <i>auctor</i> <i>Docent</i> – vyučující na vysoké škole – lat. <i>docens</i> – učící

Dodnes nalézáme v češtině mnoho německých příjmení, pojmenování předmětů běžné denní potřeby. K velkému přejímání lexikálních jednotek z němčiny docházelo v období 13.–14. století v souvislosti s tzv. německou kolonizací na východě. Týkalo se to nejrůznějších sémantických oblastí, mezi něž patří tyto domény:

- (a) církev a náboženství (např. bekyně, biřmovat, hřbitov, původně břitov, kacíř, klášter aj.),
- (b) rytířstvo, život u dvora a feudální správa (např. helma, hold, léno, man, pancíř, rytíř, šlechta, šorc, turnaj, terč, truksas aj.),
- (c) vojenství (např. dráb, hejtman, herold, houf, kapitán, knap, knecht, mustrovat, plundrovat, puška, rota, šturmovat, taras, žoldněř aj.),
- (d) hornictví a hutnictví (např. cín, halda, havíř, hunt, huť, klejt, ort, pavovat, perk, perkmistr, šachta, šichta, šmelc, štajgr, urbura, utrých aj.),
- (e) řemesla a živnosti (např. arkýř, cech, fermež, hamr, hoblík, malíř, parléř, perlík, platinéř, šlejř, šrotéř, truhla, valcha aj.),
- (f) města a městské právo (např. clo, činže, forberk, frejd, frejmark, frýd, glejt, jarmark, kšaft, kšeft, mazhaus, ortel, špitál, pranýř, purkmistr, purkrecht, rathaus, ryn(e)k, šoltys, šos, uberman, ungelt aj.),
- (g) polní a lesní hospodářství (např. bažant, fládr, fořt, hejduše, krumpolec, manhold, milíř, miřík, nunvice, páv, šafář, troky, věrtel, vohle aj.),
- (h) kuchyně, jídla a potraviny (např. bochník, calta, cukr, heryn(e)k, kaldoun, kapusta, knedlík, kuchyně, meloun, pánev, preclík, pretovat, rendlík, rýže, spíz(e)/špíz(e), varmuže, zemle, žufeň aj.),

(ch) hra a zábava (např. eso, flus, hazard, kejklíř, krychle, šach(y), tanec, touš, vr(c)hcáby aj.),

(i) negativní a podvodné chování (např. hamižný, hampejz, helmbrecht(ník), láryně, lůza, merhyně, spíle, šantročit, šmejd, štercíř, tatrman, trulant, žertovat aj.),

(j) lékařství, léčivé rostliny a koření (např. anýz, baldrián, barvínek, bertrám, dejvorec, dragant (též tragant), encián, flus, galgán (též galgant), kafr, kerblík, kerhart, koriandr, lékořice, lektvar, libeček, ošlejš, ožanka, pastrnák, petržel, polej, puškvorec, šafrán, traňk, tymián, žanykl (též ženykl), žindava aj.),

(k) látky (např. barchet, cvilink (též cvilich), čaloun, haras, jircha, kment, šamlat, šarlat aj.).²

Po lexikální stránce je pro novější češtinu charakteristická velká převaha nově utvořených slov nad přejatými (Genzor 2015: 133). Ruština i čeština si opatřují nová pojmenování v podstatě shodnými způsoby – odvozováním, skládáním, zkracováním, ustalováním, užitím slovesa v nových souvislostech, přejímáním, napodobováním cizích vzorů a mluvnickým přehodnocováním, avšak nejdůležitějším pramenem nových pojmenování v ruštině i češtině, podobně jako vůbec ve slovanských jazycích, je tvoření slov odvozováním (Havránek 1961: 13). Na základě uvedených informací můžeme pouze potvrdit tvrzení, že zejména západoslovanské a východoslovanské jazyky jsou v aktivním kontaktu. Jejich gramatická stavba je značně blízká a projevují se v ní často shodné vývojové tendence (Lamprecht et al. 1986: 25).

Ruština patří společně s běloruštinou, ukrajinštinou a rusínštinou k východoslovanským jazykům a představují nejbližší příbuznou skupinu slovanských jazyků. Charakterizuje je zejména plnohlasy (tj. tvary typu golova, storona – tvary typu glava, strana pocházejí z církevní slovanštiny). Střídnice č, ž za tj/kt, dj (odchyly typu chožděníje jsou opět církevněslovanského původu). Počáteční o za původní e ve slovech oleň, ozero (čes. jelen, jezero). Skupina or, ol, er se vyskytuje tam, kde má čeština, slovenština a srbochorvatština slabičné likvidy (např. gordyj, volk, čes. hrdý, vlk). Vyskytuje se malý rozsah stahování (srov. pojas vs. čes. pás). Značnou odlišností východoslovanských jazyků od západoslovanských je pohyblivý přízvuk (Genzor 2015: 134).

Od 9. století se východoslovanské kmeny rozkládaly na teritoriu od Baltského moře až k Černému na severu i na jihu, od Karpat až k řece Oce a Volze na západě a na východě. Tyto kmeny společně tvořily svazy bezejmenných kmenů, které vedla knížata, a ta byla dále podřízena velkému knížeti v Kyjevě. Tento systém se zrodil z hlubin prvobytně pospolné společnosti a postupně se měnil v systém feudální. V 10. století tak se

² *Germanismy v českém lexiku. Nový encyklopedický slovník češtiny.* Dostupné z: <https://www.czechency.org/slovník/GERMANISMY%20V%20%C4%8CESK%C3%89M%20LEXIKU> (2023-04-30).

složitějšími společenskými vztahy vzniká státní celek nazývaný Kyjevská Rus (Янович, Квачек, Супрун-Белевич 2004: 12). Slované, kteří vytvořili státní celek Kyjevské Rusi, komunikovali pomocí staroruštiny (*древнерусский язык*). Využívali jej ale nejen k ústnímu projevu, ale i k zápisu. Vytvářeli literární díla, rozvíjeli písemnost (Черных 1961: 6). V historické a lingvistické literatuře se setkáváme s otázkami, zda u východních Slovanů existovaly písemné památky ještě před přijetím křesťanství. Ačkoliv věda nedisponuje přímými důkazy, že tomu tak skutečně bylo, na základě jednotlivých skutečností je možné připustit existenci písemných památek do křesťanského období (Янович, Квачек, Супрун-Белевич 2004: 15).

Studium historie ruského jazyka je postaveno zejména na komparaci (srovnávání) staroruštiny s dnešní ruštinou, je tedy velmi těsně propojeno se studiem současného ruského jazyka v celé jeho šíři – gramatice, dialektologii apod. (Черных 1961: 8). Data historické gramatiky ruského jazyka nemají své místo jen na poli studia ruštiny, ale také se bez nich neobejde studium ruské literatury a ústní lidové slovesnosti (Черных 1961: 14).

S přijetím křesťanství se na Rusi objevují bohoslužebné knihy, které byly napsány v Bulharsku ve staroslověnštině. Při přepisu těchto staroslovanských textů do nich staroruští písaři vnášeli elementy svého rodného staroruského jazyka. Tímto způsobem vznikala církevní slovanština ruské redakce (Янович, Квачек, Супрун-Белевич 2004: 16).

Na rozdíl od západních Slovanů, kde je nejrozšířenějším písmem latinka, přijali všichni jižní a východní Slované, kromě Charvátů, jako své písmo cyrilici, nazývanou též azbuka (u Srbů a Charvátů archaicky i bukvice).³

Ruština a ukrajinština jako reprezentanti východoslovanské skupiny slovanských jazyků existovaly v těsném kontaktu. V případě dnešní Ukrajiny hovoříme o reálné dvojjazyčnosti, kdy vysoké procento Ukrajinců bylo a je bilingvní. Pro asi 95 % obyvatel Ukrajiny jsou tyto dva jazyky mateřskými a prakticky všichni obyvatelé země ovládají oba jazyky (Gazda, Pospíšil (eds.) 2007: 76).

Na základě uvedených informací vidíme ilustraci vývojové provázanosti a blízkosti slovanských jazyků, ačkoliv se jedná o slovanské jazyky východoslovanské a západoslovanské, které v dnešní současné podobě vykazují i značné odlišnosti, které vznikaly a dále vznikají neustálým vývojem jazyka jako živého organismu. Pro zkoumání podobností mezi jazyky je diachronické studium jazykového materiálu elementární. Abychom pochopili výjimečné jevy v současných slovanských jazycích, je studium staroslověnštiny jako základního kamene slovanské kultury zásadní. Studium starých

³ *Nový encyklopedický slovník češtiny*. Dostupné z: <https://www.czechency.org/> (2023-04-30).

s mrtvých jazyků nám otevírá mnohé možnosti pro pochopení neobvyklých a výjimečných jevů v současných jazycích, pochopení kulturně-historického kontextu vývoje daných jazyků, pochopení pravopisných změn a v neposlední řadě i pochopení fungování syntaktické stavby vět.

V případě alespoň částečné znalosti staroslověnštiny dokážeme vidět systém mezi slovanskými jazyky a pochopit užití konkrétních lexikálních jednotek či skupin slovních druhů.

Summary

The main aim of the submitted text is to explain the importance of studying old languages, languages that are no longer actively used and dead languages for understanding the functioning of contemporary languages. Attention is paid to Old Church Slavonic and the importance of its study for understanding functioning of contemporary Slavic languages, specifically Czech, Russian and Ukrainian.

Literatura

Gazda, J., Pospíšil, I. (eds.) *Slované a Evropa na počátku 21. století*. Brno: MU, 2007.

Genzor, J. *Jazyky světa: historie a současnost*. Brno: LINGEA, 2015.

Havránek, B. *Příruční mluvnice ruštiny pro Čechy*. Praha: SPN, 1961.

Horálek, K. *Úvod do studia slovanských jazyků*. Praha: ČAV, 1962.

Lamprecht, A. et al. *Historická mluvnice češtiny*. Praha: SPN, 1986.

Marešová, H. *Základy historické mluvnice češtiny*. Olomouc: UP, 2008.

Svozil, B. *Česká literatura ve zkratce*. Praha: BRÁNA, 2013.

Vašica, J. *Literární památky epochy velkomoravské 863–885*. Praha: Vyšehrad, 2014.

Večerka, R. *Staroslověnština v kontextu slovanských jazyků*. Olomouc: UP, 2006.

Večerka, R. Vliv staroslověnštiny na češtinu. In: Karlík, P., Nekula, M., Pleskalová, J. (eds.) *CzechEncy – Nový encyklopedický slovník češtiny (2017)*. Dostupné z: [https://www.czechency.org/slovník/VLIV STAROSLOVĚNŠTINY NA ČEŠTINU](https://www.czechency.org/slovník/VLIV_STAROSLOVĚNŠTINY_NA_ČEŠTINU) (2023-04-30).

Vepřek, M. *Česká redakce církevní slovanštiny z hlediska lexikální analýzy*. Olomouc: Centa Aletti, 2006.

Бедей, Л. *Не минаючи ані титли – лінгвобіографія старослов'янської мови*. Київ: ТЕМПОРА, 2015.

Горшков, А.И. *Старословянский (древнецерковнославянский) язык*. Москва: Издательство Астрель, 2002.

Черных, П.Я. *Историческая грамматика русского языка – пособие для педагогических институтов*. Москва: Государственное учебно-педагогическое издательство Министерства просвещения РСФСР, 1961.

Янович, Е.И., Квачек, В.Е., Супрун-Белевич, Л.Р. *Историческая грамматика русского языка*. Минск: БГУ, 2004.

Elektronické zdroje

Germanismy v českém lexiku. Nový encyklopedický slovník češtiny. Dostupné z: <https://www.czechency.org/slovník/GERMANISMY%20V%20%C4%8CESK%C3%89M%20LEXIKU> (2023-04-30).

Latinismy v českém lexiku. Nový encyklopedický slovník češtiny. Dostupné z: <https://www.czechency.org/slovník/LATINISMY%20V%20%C4%8CESK%C3%89M%20LEXIKU> (2023-04-30).

Nový encyklopedický slovník češtiny. Dostupné z: <https://www.czechency.org/> (2023-04-30).

The article is accessible in open access mode under licence CC BY-NC-ND Creative Commons Attribution-NonCommercial-NoDerivatives 4.0